

Г.Васильчук

«РАДЯНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ»:
СУЧАСНІ ТЛУМАЧЕННЯ
ТА АКСІОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ

Можна погодитися з тим, що в українській науці відбувається перехід від написання класової історії до класичної національної історії. Але зміна її інституційного статусу не може поліпшити наукового пізнання, яке є продуктом індивідуальної інтелектуальної діяльності. Деідеологізація науки, тобто очищення від намулу політичних уподобань, дозволяє уникнути чергового міфотворення, схематизму і догматизму. У зв'язку з цим мають рацію вчені, які, підкреслюючи «патріотичний екстаз» сучасного «середньостатистичного» українського історика, не абсолютизують ситуацію. Автор поданої розвідки має на меті проаналізувати деякі погляди на поняття «радянська інтелігенція» та представити сучасний історіографічний дискурс.

Теоретичний рівень поглядів радянських дослідників на формування та діяльність інтелігенції в УРСР віддзеркалює колективна монографія, яка вийшла у 1988 р.¹ Не вдаючись до її методологічної бази, варто підкреслити термінологію, яку використовували автори. Термін «радянська соціалістична інтелігенція» був своєрідною візиткою для цензури, але вражає не його продубльована ідеологічність, а запрограмований плеоназм у використанні тлумачення — «радянська соціалістична інтелігенція».

Науково-теоретичне переосмислення концептуальних основ висвітлення «радянської інтелігенції» припадає на початок 90-х рр. Зокрема, у 1993 р. Г.В.Касьянов захистив докторську дисертацію з історії інтелігенції Радянської України 20–30-х рр.² У дослідженні автор уникає визначення «радянська інтелігенція». Інтелектуальна еліта України 20-х рр. жила в УРСР, але ментально і світоглядно вона не була радянською, а тим паче соціалістичною, оскільки сама влада висловила їй політичну недовіру у 30-х рр., фізично усунувши з установ освіти, науки, культури. Історик застосував соціально-історичний підхід, тобто розглядав інтелігенцію як специфічну соціально-культурну групу, що має свої соціальні, соціально-політичні, психологічні, соціокультурні, етнічні та інші особливості. Він досліджує «стару» і «нову» інтелігенцію, але необхідно визнати методологічну новизну авторського підходу, який розглядав інтелігенцію як своєрідне соціокультурне явище, зі своїми особливостями розвитку і функціонування, яке несе в собі історично-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси народу, продуктом розвитку якого є інтелігенція. Фактично дослідник виклав основні проблемно-тематичні напрями системного вивчення «неповноцінного соціального партнера» робітничого класу та селянства, але зосередився на наступних проблемах: концептуальних основах соціальної політики радянської держави щодо інтелігенції, соціальних джерелах її формування, характеристиках змін у соціальному, професійному, національному, демографічному складі, «соціально-конструктивній ролі держави в справі творення нової інтелігенції», а також прагнув виявити специфіку розвитку інтелігенції як соціальної групи в Україні, показати відмінність цього процесу від подібних явищ загалом по СРСР, «деструктивні напрями держави». Теоретичні основи його дослідження, крім «методологічного плюралізму», мали елементи наукової марксистської методології. Зокрема, аналізуючи соціально-економічні аспекти проблеми, застосовувався принцип соціального детермінізму.

Але справа полягає в історизмові самого дослідження, в об'єктивності висвітлення подій і явищ, а не в пошуках чергової теоретичної схеми. Інколи історики намагаються видати бажане за дійсне, тому вишукують різні політологічні конструкції. Це стосується, наприклад, українізації. «Могутнім поштовхом до відродження національної свідомості українців, — наголошують О.О.Верлан та В.А. Малюська, — була проголошена у квітні 1923 р. політика українізації. І хоч становлення інтелігенції до офіційного курсу партії було не однозначним (від цілковитої підтримки до недовіри), всі вони сприйняли політику українізації як можливість національного відродження України, відтворення її державності, розвитку культури і тому активно включалися в її реалізацію»³, проте, далеко не всі, судячи зі щоденника академіка С.О. Єфремова⁴.

Свідомість — специфічна складова духовної культури особистості, яка має виразні національні ознаки, але не обов'язково універсальні. Національна свідомість була притаманна українській інтелігенції ХІХ ст., якщо згадати праці відомих українських дослідників цієї проблеми Г.В.Касьянова⁵, В.В.Масненко⁶, В.А.Потульницького⁷, а також протягом наступних десятиліть, особливо у 1917–1920 рр., тому виникає питання про доцільність використання терміна «національне відродження», у тому числі і духовне, до періоду 20-х рр. На яких підвалинах воно відбувалося, які критерії та складові самого явища, оскільки звичні тлумачення не є переконливими у сенсі радянського ренесансу.

Модерне методологічне висвітлення історії життєдіяльності інтелігенції в 20–30-х викладено Касьяновим у 2004 р. в одній зі статей. Історик, проаналізувавши теоретичні основи радянської історіографії, зазначив, що тоді «домінували два основні тісно взаємопов'язані методологічні принципи, засновані на відповідних ідеологічних цінностях: абсолютизований і догматизований класовий підхід і соціально-економічний детермінізм (котрий за бажанням можна розглядати і як варіант «функціоналізму»)»⁸. Дослідник не заперечує історичного факту української національної інтелігенції, хоча радянська історична наука уникала такої дефініції, обмежуючись територіальними або політично-ідеологічними підходами. «Українська інтелігенція як особлива, специфічна соціальна група оформилася у другій половині ХІХ ст., — наголошує Касьянов, — її «соціологічний статус» визначався її місцем у системі обслуговування культурних, виробничих і політичних інтересів

суспільства (у цьому сенсі визначення «соціальної природи» інтелігенції, дане в марксистських схемах, було цілком раціональним)»⁹. Судячи зі змісту статті, вона мала теоретико-методологічне спрямування, оскільки вчений намагається показати нове бачення історії формування української інтелігенції виключно в контексті з'ясування сучасної парадигми. В 20–30-х рр. ХХ ст. українська інтелігенція як «особливий соціокультурний феномен» була перетворена на чисельну соціально-професійну верству державних службовців. Протягом другої половини 90-х рр., на його переконання, ніхто з істориків безпосередньо не займався історією інтелігенції, а відродження наукового інтересу до української інтелігенції станеться на ґрунті загального захоплення істориків проблемами становлення української нації, державності, національної самосвідомості тощо. Західна історіографія, як зазначає у висновку Касьянов, не має фундаментального наукового дослідження, присвяченого безпосередньо українській інтелігенції. Генеруючу роль інтелігенції в українському суспільстві виокремлює О.І. Стадніченко¹⁰. Дослідниця використовує визначення «вітчизняна інтелігенція» стосовно кінця ХІХ — початку ХХ ст., хоча не розкриває його походження, але переконана, що саме тоді вона сформувалася в «окрему соціальну верству».

Допустимо, що українська інтелігенція виникла на рубежі століть, то в 1917–1920 рр. вона виявила свою політичну позицію і зрілість, прагнучи дійсно національного відродження. У 20-х рр. відбувалося її переродження, а вже згадана українізація не сприяла національному піднесенню українців і не могла забезпечити справжнього розвитку їхньої духовної культури. Ідея «відродження» проникла в українську сучасну історіографію під впливом діаспорної літератури¹¹.

Історико-теоретичні дослідження розвитку української інтелігенції в 20–30-х рр. в УРСР мають поступальний характер, тобто більш-менш рівномірний для 90-х рр., упродовж яких з'ясовувалися теоретичні питання та формувалися проблемно-тематичні пріоритети. Науковці висвітлювали наслідки політичних репресій проти інтелігенції¹², її суспільно-політичну позицію. Необхідно зазначити, що фахівці пов'язували українізацію та активну позицію інтелігенції з національним відродженням, виокремлювали зміновіхівську течію, роль інтелектуальної еліти в соціально-економічному та культурному розвитку суспільства¹³. Дослідники вивчали місце інтелігенції в системі соціально-політичних відно-

син, наділяючи її особливими рисами, ознаками самобутньої соціально-професійної групи¹⁴. Інтелігенція висвітлювалася також в контексті політики українізації¹⁵, що характерно також і для російської історичної науки, представники якої досліджують національно-культурні процеси в Україні 20–30-х рр.¹⁶ Протягом другої половини 90-х рр. виходили статті, монографії і захищалися дисертації, автори яких безпосередньо торкалися історико-теоретичних проблем діяльності української інтелігенції, активно досліджували соціально-професійні групи інтелігенції, які представляли національно-культурну еліту українського суспільства 20–30-х рр. Так, у 1999 р. О.А. Тарапон захистила дисертацію, присвячену з'ясуванню становища літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації 1923 р. — на початку 1930-х рр. Об'єктом її дослідження є становище та суспільно-політичні позиції літературно-мистецької діяльності інтелігенції, її соціально-психологічні, соціокультурні та етичні особливості життя і творчості в контексті тоталітарної системи¹⁷. Її колега М.А. Шипович у 2000 р. захистила аналогічну дисертацію, яка також стосувалася літературно-мистецької інтелігенції України у 20-х рр.¹⁸ Життєвий шлях, світогляд та суспільно-політичну позицію М. Хвильового дослідила Л.В. Турчина¹⁹.

Інтелігенція як суб'єкт та об'єкт українізації — предмет дисертаційної роботи Д.В. Бачинського, яку він захистив у 2004 р. «В результаті українізації, — наголошує він, — передбачалося змінити національний склад інтелігенції в УСРР на користь українців»²⁰. Можна не погодитися з наведеною тезою, ніхто з ідеологів політики українізації не ставив такої мети, навіть щирі українізатори — О. Шумський, М. Скрипник. Складається враження, що ця проблематика методологічно і тематично вичерпала себе, а отже, потребує нового тлумачення в контексті повсякденності.

Соціально-історичний аспект розвитку науково-педагогічної інтелігенції досліджує М.М. Кузьменко. Він з'ясовує участь інтелігенції в політично-ідеологічних кампаніях, висвітлює особливості радянської інтелектуальної еліти, характеризує суспільно-гуманітарні дослідження науковців вищої школи, повсякденне життя — соціальне забезпечення, матеріальне становища, побут. У 2005 р. захистив докторську дисертацію²¹. Автор указав на відсутність системного дослідження науково-педагогічної інтелігенції як суб'єкта суспільного життя.

Об'єктом дисертаційного дослідження Н.М. Литвин є політичні репресії проти наукової інтелігенції в УРСР 20–30-х рр.²² Вона розкрила ідеологічні мотивації терору, «законодавче підґрунтя» репресивної політики та ідеологічне наповнення, карально-репресивні функції судових органів. Ця тема достатньо висвітлена, особливо мотиви репресії, хоча залишається загадковою їх доцільність та масовість, яка виходить за рамки раціонального. Про репресії проти українських науковців писали С.Г.Водотика, І.В.Верба²³, є документальна розвідка В.І.Пристайка та Ю.І.Шаповала про трагічне десятиліття М.С.Грушевського у 1924–1934 рр. в Україні та Росії²⁴. Репресії проти української академічної еліти висвітлено в статтях В.Пристайка²⁵, В.Очеретенко²⁶, Б.Кияка та О.Проскури²⁷.

Роль та місце інтелігенції у формуванні української модерної нації в 1921–1934 рр. досліджувала І.О. Невінчана. Поєднання історичного і політологічного аналізу, використане нею, надто абстраговане від реальностей історичного процесу. «Аполітичність значної частини української інтелігенції, — наголошує вона, — була вимушеною і насамперед засвідчила її бажання зберегти освіту поза впливом більшовицької партії»²⁸. Але слід зазначити, що збереження освіти жодного стосунку до аполітичності не має, оскільки у 1921–1934 рр. українська інтелігенція була достатньо освіченою, здобувши її переважно до 1917 р. Інтелігенція вимушена була адаптуватися до нових умов, щоб вижити, а не просто зберегти фах, адже освіта була її індивідуальним та органічним надбанням.

Російська історична наука також вивчає соціально-гуманітарну галузь суспільного життя, акцентуючи увагу на різних проблемах діяльності інтелігенції. Для російської історіографії характерна ґрунтовна джерельна база, тобто висвітлення історичної проблематики шляхом друку тематичних збірників. Так, у 1992 р. російськими істориками та архівістами було видано антологію літературно-політичних документів, які розкривають ідеологічний контекст відносин інтелігенції і політичних структур²⁹. Інтелігенція, влада, народ, тобто їх взаємини, розкриває збірник джерел сучасної соціальної філософії³⁰. Влада та художня інтелігенція становлять зміст і концепцію тематичних збірників документів, підготовлених за матеріалами архівних фондів партійних та карально-репресивних органів радянської держави³¹.

Монографічні та дисертаційні дослідження російських істориків стосуються переважно РСФРР, хоча є роботи загальноісторичного

спрямування, тобто інтелігенції в СРСР. Важливо простежити методологію дослідження, а не його фактологічне наповнення. На переконання Ф.К. Соколової, сучасна наука зробила вагомий внесок у висвітлення історії інтелігенції радянського суспільства. З'ясувавши теоретико-методологічні основи вивчення проблеми, вона дає власне визначення «інтелігенції», що є оціночною, духовно-культурною, моральною категорією, яка репрезентує групу осіб суспільно-громадського світогляду. Дослідниця називає три концепції бачення ролі інтелігенції: ідейно-моральна, яка розглядає цю групу як вищий прошарок соціального духу; соціально-етична, тут інтелігенція постає ідейно-політичною групою з особливим внутрішнім духовним світом і специфічною мораллю, з бажанням служити суспільству; соціологічна концепція радянської історіографії, з її соціально-класовою і соціально-економічною теорією марксистського ґатунку. Інтелігенція, за визначенням Соколової, це соціальна група, яка займається професійно-інтелектуальною діяльністю в галузі духовного виробництва³². Структура її монографії, опублікованої у 2003 р., поєднує проблемно-тематичний і хронологічний підходи, розкриває відносини влади та інтелектуальної частини суспільства, «соціально-культурного і політичного обліку» інтелігенції радянського суспільства. Робота фактологічно висвітлює чисельність цієї соціально-професійної групи, її освітній рівень, склад, джерела поповнення.

Дисертації А.О. Волгушевої та Т.В. Глухової стосуються становища художньої та творчої інтелігенції³³, хоча функціональної відмінності, якщо виокремити термінологію, між ними не існувало. Роль інтелігенції в культурному житті великого сибірського міста досліджував В.Г. Риженко. У 2003 р. вийшла його монографія, у якій він показав сучасний стан «інтелігентознавства», підкреслив особливе значення системного підходу. Історик зазначає, що в 90-х рр. відбувся принциповий поворот до якісно нового стану вивчення історико-культурної проблематики. «Він виявився, — наголошує дослідник, — у відмові від мононаукової парадигми, у переході до варіативного вибору методів і методик»³⁴. Ґрунтовна монографія Риженка висвітлює проблеми з культурологічної позиції, а об'єктом його дослідження є складний «соціокультурний феномен» — інтелігенція міста. Предметно-змістовну частину роботи становлять: професійна діяльність технічної інтелігенції в містах, її участь у розбудові об'єктів соцкультпобуту, ідея «міст-садів» та її сибірські послідовники, художня й науково-педагогічна

інтелігенція. Його підходи, крім фактологічних завдань, вирізняються спробою здійснення системного міждисциплінарного дослідження.

Пріоритетною темою російської історіографії, судячи з наукової літератури та дисертацій, є відносини влади та інтелігенції. Вони були суперечливими, вирізнялися компромісами і конфронтаціями. Зокрема, Е.І. Гракіна обґрунтовує тезу про неминучість соціально-політичного конфлікту між науковою інтелігенцією і радянською владою, оскільки у його основі була сама природа тоталітарної держави³⁵. Але історія свідчить і про полюбовні відносини творчої інтелігенції і комуністичного режиму, яка обслуговувала його, оспівувала та пропагувала. Інші дослідники підкреслюють відверту репресивну політику держави щодо інтелігенції, коли культурно-духовна галузь суспільства була під наглядом ідеологічних структур³⁶. Російська дослідниця історіографії, ідеологічного впливу на історичну науку в СРСР Г.Д. Алексеева з'ясовує участь інтелігенції у формуванні та поширенні більшовицької ідеологічної доктрини 20–30-х рр.³⁷ У контексті політичної історії, тобто відносин владних структур та інтелектуальної еліти, написані книги І.Є. Казаніна про становище російської інтелігенції у 20-х рр.³⁸, О.А. Ширинца про політичну культуру інтелігенції³⁹. Російські історики застосовують традиційні та інноваційні підходи до вивчення суспільно-професійної групи радянського суспільства, якою була «творча», «наукова», «педагогічна», «художня» інтелігенція, оскільки вона є «складним соціокультурним явищем суспільного життя», тому виникає необхідність «соціо-історико-культурного підходу».

Західна історіографія переймається соціально-економічними та політичними проблемами історії радянського суспільства, зосереджуючись на репресіях, депортаціях. Історико-культурологічний аспект досліджує німецький учений К. Аймермахер, але книги цього дослідника більше стосуються розвитку культури. Слід навести наукові розвідки німецького дослідника А. Каппелера про висвітлення історії України в німецькій історіографії⁴⁰, американського історика українського походження Ф.Сисина⁴¹, але вони не розглядають історичні аспекти формування інтелігенції. Загалом західна історіографія висвітлює її крізь теорію тоталітарного тлумачення радянської політичної системи.

Отже, сучасна наукова література з історії формування, діяльності та повсякденного життя інтелігенції в УРСР представлена, головним чином, працями українських істориків, хоча фактоло-

гічні аспекти є в роботах російських та західних дослідників, а також у спільних видання. Історики розглядають функції інтелігенції в контексті суспільного розвитку, але залишається чимало проблем, які потребують додаткового і всебічного вивчення. Зокрема, це стосується феномена «національного відродження» в умовах формування тоталітарного режиму в Україні, а отже, і духонокультурних пріоритетів діяльності самої інтелектуальної еліти суспільства. Дослідники довели історичний факт соціополітичної самоідентифікації української інтелігенції, яка виникла наприкінці XIX ст., простежили еволюцію відродження традицій і духовних цінностей народу. Термін «національне відродження» не відповідає соціокультурним та духовним процесам в українському суспільстві 20-х рр., не кажучи про 30-ті роки. Якщо визнати той факт, що українське національне відродження пробуджується наприкінці XIX ст., починає набирати організаційних форм та політичного підґрунтя протягом наступних років, досягнувши виразних національних форм у 1917–1920 рр., то викликає сумнів теза про відродження попереднього досвіду саме у 20-х рр. Розвиток культури та освіти відбувався на інших ідейно-політичних та світоглядних основах, а тому ця дефініція потребує радикального перегляду.

Проблемно-тематичні пріоритети сучасних досліджень інтелігенції вимагають з'ясування їх теоретично-методологічних підвалин, а отже, проведення спеціального дослідження та написання узагальнюючої індивідуальної або колективної роботи. Наявні дослідження вирізняються методологічним плюралізмом, використанням різних методик, підходів, що загалом сприяє системному виокремленню та з'ясуванню характерних ознак згаданої соціально-професійної групи суспільства.

¹ Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). — К.: Наук. думка, 1988. — 187 с.

² Касьянов Г.В. Интелігенція Радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис. ... д. і. н. — К., 1993. — 32 с.

³ Верлан О.О., Малюська В.А. Національна інтелігенція на зламі ідеологічних епох: українізація і сьогодення // Наукові записки Вінницького держ. університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Зб. наук. праць. — Вінниця, 2004. — С. 27.

⁴ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — К., 1997.

⁵ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: Соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус; Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Альберт. у-ту, 1992. — 176 с.

⁶ *Масненко В.* Ідеологічна наука та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). — К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. — 440 с.; Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — К.; Черкаси: Брама-ІСЦЕП, 2000. — 284 с.

⁷ *Потульницький В.А.* Концепції державності в українській зарубіжній історико-політологічній науці (1918–1939): Автореф. дис. ... д. і. н. — К., 1992. — 36 с.

⁸ *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії і методологічні та інституційні аспекти // *Генеза*. — 2004. — №1. — С. 12.

⁹ Там само. — С. 15.

¹⁰ *Стадніченко О.І.* Роль інтелігенції в історії України XX–XXI століть // *Генеза*. — 2004. — №1. — С. 22–26.

¹¹ *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933: Поезія — проза — драма — есей. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. — 794 с.

¹² Репресії 20–30–40-х і початку 50-х років на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. — К., 1992. — 186 с.; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — 344 с.

¹³ *Масненко В.В.* Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр.: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1993. — 16 с.

¹⁴ *Гнітько С.П.* Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1996. — 17 с.

¹⁵ *Верменич Я.В.* Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1993. — 24 с.

¹⁶ *Марчуков А.В.* Украинское национальное движение в УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты. — М.: Наука, 2006. — 599 с. *Борисенок Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. — М.: Изд-во «Европа», 2006. — 256 с.

¹⁷ *Тарапон О.А.* Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. — початок 1930-х рр.): Автореф. дис... к. і. н. — К., 1999. — 20 с.

¹⁸ *Шипович М.А.* Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: Автореф. дис. ... к. і. н. — Донецьк, 2000. — 20 с.

¹⁹ *Турчина Л.В.* М. Хвильовий в громадському житті України (20-ті — початок 1930-х рр.): Автореф. дис. ... к. і. н. — Запоріжжя, 1999. — 19 с.

²⁰ *Бачинський Д.В.* Українізація української РСР в українських процесах 20-х — початку 30-х років XX ст.: Автореф. дис. ... к. і. н. — Чернівці, 2004. — С. 12.

²¹ *Кузьменко М.М.* Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореф. дис. ... д. і. н. — Х., 2005. — 25 с.

²² *Литвин Н.М.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 2006. — 19 с.

²³ *Водотика С.Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. — К.; Херсон, 1998. — 140 с.; Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. — 1999. — №3. — С. 97–112; №4. — С. 99–113.

²⁴ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Вид-во «Україна», 1996. — 330 с.

²⁵ *Пристайко В.* Жертви терору. «Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — №1. — С. 70–88.

²⁶ *Очеретенко В.І.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — №1/2. — С. 240–252.

²⁷ *Кияк Б., Проскура О.* Доля академіка Олександра Гольдмана // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ... — С. 253–262.

²⁸ *Невінчана І.О.* Освітня діяльність української інтелігенції в контексті загальноєвропейських процесів націотворення у 1921–1934 рр.: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 2006. — С. 11.

²⁹ В тисках идеологии: Антология литературно-политических документов. 1917–1927 гг. — М.: Книжная палата, 1992. — 511 с.

³⁰ Интеллигенция, власть, народ. Русские источники современной социальной философии. — М.: Наука, 1993. — 334 с.

³¹ Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП(б) — ВКП(б) — ОГПУ — НКВД по культурной политике. 1917–1953 гг. — М.: Демократия, 1999. — 869 с.

³² *Соколова Ф.Х.* Интеллигенция Европейского Севера России в 1917–1941 годах. Монография. — Архангельск: Поморский ун-т, 2003. — С. 38.

³³ *Волгушева А.О.* Культурная политика советской власти и художественная интеллигенция (1917–1932 гг.): Автореф. дис. ... к. и. н. — Саратов, 2004. — 24 с.; *Глухова Т.В.* Творческая интеллигенция и власть в период 1920–1930-х годов в Среднем Поволжье: Автореф. дис. ... к. и. н. — Самара, 2005. — 20 с.

³⁴ *Рыженко В.Г.* Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е годы: вопросы теории, истории, историографии, методов исследования. Монография. — Екатеринбург, 2003. — 370 с.

³⁵ *Гракина Э.И.* Ученые и власть // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). — М., 1999. — С.46.

³⁶ *Куликова Г.Б., Ярушина Л.В.* Власть и интеллигенция в 20–30-е гг. // Власть и общество... — С. 90–122.

³⁷ *Алексеева Г.Д.* Власть — интеллигенция — идеология в России // Власть и общество... — С. 72–90.

³⁸ *Казанин И.Е.* Забытое будущее: советская власть и российская интеллигенция в первое послеоктябрьское десятилетие. — Волгоград, 2001. — 264 с.

³⁹ *Ширинец А.А.* Вне власти и народа. Политическая культура и интеллигенция России XIX — начало XX в. — М., 2002. — 358 с.

⁴⁰ *Kappeler Andreas.* Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie // Österreichische Osthefte. Zeitschrift für Mittel, Ost- und Südosteuropaforschung. Jahrgang 42. Heft 3/4. — Wien, 2000. — S. 161–178.; *Канпелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. — Л.: Видав-во Укр. католицького ун-ту, 2006. — 360 с.

⁴¹ *Сисин Ф.* Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини і наслідки. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 148–165.